

Νηὺς εὐεργής πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ Οπτικό Εγχειρίδιο Ενάλιας Αρχαιολογίας

Η Επιστημονική Συλλογή του Εργαστηρίου Ενάλιας Αρχαιολογίας
στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Ευγενία Γιαννούλη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας
και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών
Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου

Το Εργαστήριο Ενάλιας Αρχαιολογίας, θεσμοθετημένο ήδη από το 2007, αποκτά την πρώτη στέγη στην νεότευκτη ιστορία του υπό την επιστημονική μας διεύθυνση το 2015 στην πανεπιστημιακή πόλη της Καλαμάτας, στη Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών. Τίθεται για πρώτη φορά σε λειτουργία το 2016. Διαθέτει πλέον οργανωτική δομή, υποστηρίζοντας τις διδακτικές και ερευνητικές ανάγκες της Ενάλιας Αρχαιολογίας στο Τμήμα. Στο διάστημα αυτό, ιδρύονται επιπροσθέτως διδακτικές συλλογές, ερευνητική συλλογή, τμήμα ψηφιακής βιβλιοθήκης, τμήμα χαρτών ψηφιακών και εντύπων. Από το 2012 κ.ε. το αντικείμενο της Ενάλιας Αρχαιολογίας διδάσκεται από εμάς υποχρεωτικώς σε δύο προπτυχιακά μαθήματα της αρχαιολογικής κατεύθυνσης στο Τμήμα. Από το 2011 διεξάγεται υπό την επιστημονική μας διεύθυνση γεωαρχαιολογική έρευνα πεδίου στις ακτές της ΝΑ Κεφαλληνίας, ονομαζόμενη από εμάς *Αρχαιολογία των Ακτογραμμών (Archaeological Shoreline Research - A.Sho.Re.)*.

Λέξεις ευρετηρίου
Ενάλια Αρχαιολογία
ναυτική παράδοση
θαλάσσια εικονογραφία
Ελληνική Αρχαιολογία

Η Αρχαιολογία των Ακτογραμμών εξετάζει τρόπους μεθοδολογικής και θεωρητικής προσέγγισης της ιστορικής σημασίας των ακτών διαχρονικά μέσω ενός διεπιστημονικού εγχειρήματος Αρχαιολογίας και Γεωεπιστημών στο Ιόνιο Πέλαγος.¹ Η θεώρηση των ακτογραμμών ως πεδίου βασικής έρευνας συνιστά, πέραν του προσωπικού ενδιαφέροντος, ειδικό επιστημονικό γνώρισμα της υποδομής του Εργαστηρίου. Θεωρούμε ότι στις ακτές εγγράφεται ευθέως ή αναφέρεται εμμέσως η τέχνη των θαλασσών ως στοιχείου πολιτισμών. Για τον λόγο αυτό, εδώ, προηγείται της ίδιας της Συλλογής μία σύντομη επιστημολογική θεώρηση μεταξύ Αρχαιολογί-

ας και Θάλασσας. Μάλιστα η μελέτη της συνάφειας ακτών και πολιτισμών διατρέχει ως σύλληψη το ερευνητικό, το διδακτικό και το εργαστηριακό μας έργο, μεταγγιζόμενο στη δομή των επιστημονικών συλλογών ειδικότερα. Μέσα από το πλήθος των δεδομένων της ναυτικής ιστορίας και προΐστορίας, επιλεκτικά, συγκροτούμε την παρούσα επιστημονική σύνθεση υπό μορφή οπτικού εγχειριδίου Ενάλιας Αρχαιολογίας, το οποίο αποτελεί σήμερα μέρος της υποδομής του Εργαστηρίου στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

1. Γιαννούλι 2016· Γιαννούλη 2017· Γιαννούλη 2018· Γιαννούλι 2018· Theodorou et al. 2018.

Αρχαιολογία και Θάλασσα

Η τέχνη της θάλασσας αφορά σε έναν σχεδόν αυτοτελή κόσμο, όμορο με τη γη και με τα βασικά στοιχεία της φύσης. Από την άποψη της αρχαιολογίας, ο κόσμος της θάλασσας κατανοείται ως πολιτισμική σχέση και ειδική τεχνική γνώση σε πλαίσιο τοπικής παράδοσης. Η υδάτινη φύση, σμιλεύοντας ποιοτικά χαρακτηριστικά στους ανθρώπους, τιθασεύει την ακηδία, κυρίως, όμως, η υδάτινη φύση απαιτεί την μετοχή των ανθρώπων σε αυτήν ως καθόλου σωματική εμπειρία. Ο θαλάσσιος κόσμος μετέχει, επομένως, της φύσης των θαλασσών και του χαρακτήρα των πολιτισμών, εκδηλώνοντας έντονα τοπικά χαρακτηριστικά. Όπως οι θάλασσες, έτσι διαφέρουν και οι κοινότητες που τις αφορούν. Αλλά και στις ίδιες θάλασσες, αυτή η σχέση μπορεί να διαφοροποιείται μεταξύ κοινοτήτων ή ακόμα και στη ζωή της ίδιας κοινότητας στο πέρασμα του χρόνου.

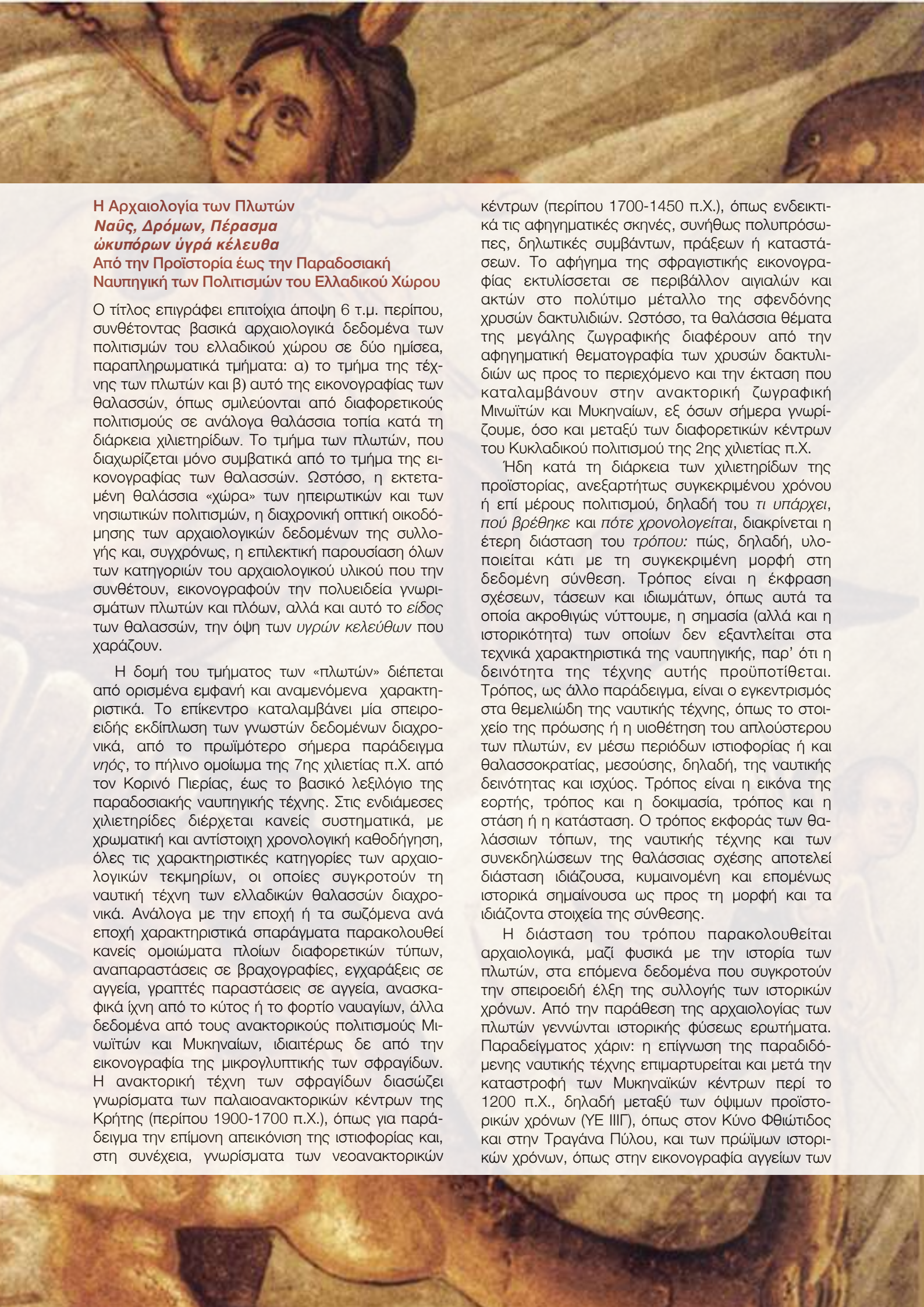
Η τοπική ιδιοσυστασία της φύσης των θαλασσών και ο ιδιάζων χαρακτήρας των πολιτισμών προσδιορίζουν σημαντικό πεδίο αρχαιολογίας. Ο συγκερασμός των δύο, δηλαδή της τοπικής ή και μεταβαλλόμενης φύσης των θαλασσών και του ιδιάζοντος ή και μεταβαλλόμενου χαρακτήρα των πολιτισμών, συμπυκνώνεται, με ιδιαίτερη κατά την άποψή μας έμφαση, στη μεθόριο των ακτών ή σε αναφορά με αυτές. Δεν έχει βέβαια διαλάβει των Γεωεπιστημών η φύση των ακτών ως κεχωρισμένων, πολυσύνθετων γεωλογικών οικοσυστημάτων, ούτε έχει διαλάβει της Αρχαιολογίας το είδος των καταλοίπων που βρίσκονται σήμερα στη θάλασσα ή στις ακτές. Ωστόσο, οι συνέργειες μεταξύ Αρχαιολογίας και Γεωεπιστημών διανύουν στάδιο αμοιβαίας επιστημονικής ωρίμανσης, ενώ τα συναφή αρχαιολογικά κατάλοιπα κατανοούνται συνήθως λειτουργικά ως ειδικού σκοπού ευρήματα ανά θέση ή ανά κατηγορία υλικού ή ως οργανικά κατά το φυσικό περιβάλλον κατάλοιπα.

Στην αρχαιολογία, η τέχνη της θάλασσας προσεγγίζεται συνήθως εστιάζοντας σε ειδικής κατασκευής δομές (π.χ. λιμενικές, ναυτικές, ιχθυοπανίδας, οστρεοπανίδας, εργαστηριακές, οχυρωματικές) ή ειδικού συμβολισμού δομές (π.χ. ιερά, νεκροταφεία) ή εξετάζοντας συγκεκριμένες πρακτικές (π.χ. αλιευτικές πρακτικές). Προσεγγίζεται, επίσης, η τέχνη της θάλασσας αναλύοντας ευρύτερα θέματα και ερωτήματα: ενδεικτικά, τα είδη των πλόων ή οι τύποι των πλωτών, οι θαλάσσιες οδοί και η κατεύθυνση των επαφών, εμπορικές σχέσεις και ανταλλαγές, οι ναυτικοί αποικισμοί, ναυτική κυριαρχία ή θαλασσοκρατία, τα θαλάσσια

δίκτυα, παράκτια ή ποντοπόρα. Τα θέματα αυτά εξετάζονται ή και αποκαθίστανται άλλοτε σε αναφορά με την διακίνηση πρώτων υλών, προϊόντων και εμπορευμάτων ή την ίδρυση εμπορικών σταθμών και αποικιών, άλλοτε από τις μαρτυρίες ναυαγίων και λιμένων ή φρυκτωριών, φάρων και βραχονησίδων, άλλοτε πάλι από συναφή εικονογραφία και σπανιότερα από την επιγραφική, τη νομισματική και τις σωζόμενες γραπτές πηγές. Για όλα τα ανωτέρω υιοθετείται πολύ συχνά, όχι όμως απαρέγκλιτα, η ειδικότερη μεθοδολογία της υποθαλάσσιας αρχαιολογικής έρευνας, συνεπικουρούμενη από συγκεκριμένες μεθοδολογικές εφαρμογές των Γεωεπιστημών.

Η ώσμωση μεταξύ Αρχαιολογίας και Γεωεπιστημών, ειδικά δε των Θαλάσσιων Επιστημών, καθώς και η ωρίμανση της Ενάλιας Αρχαιολογίας σήμερα, έχουν ήδη συμβάλει στην κατανόηση της θάλασσας ως στοιχείου της φύσης (*marine*) και συγχρόνως ως στοιχείου πολιτισμικής σχέσης ή τέχνης (*maritime*). Παρ' ότι οι θαλάσσιοι πολιτισμοί είναι *ιδιάζοντως* προσανατολισμένοι στην έντονα τοπική φύση των θαλασσών, όπως προείπαμε, η ταύτιση αυτής της σχέσης υπό μορφή πολιτισμικού γνωρίσματος, ανιχνεύσιμου τοπικά, περιφερειακά, συγκριτικά και διαχρονικά, αποτελεί ερευνητέο αρχαιολογικό ζήτημα. Ειδικά στην τέχνη της θάλασσας, γνώσεις, επίγνωση και καθόλου σωματική εμπειρία κυριολεκτικά παραδίδονται στο εκάστοτε ιστορικό παρόν υπό μορφή εμπειρικά δόκιμης πράξης. Αν και ο συνεκτικός ιστός μιας παράδοσης εν δυνάμει ανακτάται, λόγω των επαναλαμβανόμενων στοιχείων που τον συγκροτούν, ο προσδιορισμός ναυτικών χαρακτηριστικών ως πολιτισμικών γνωρισμάτων δεν είναι δεδομένος ή οφθαλμοφανής, ούτε εννοιολογικά, ούτε μεθοδολογικά.

Το θέμα αυτό, δηλαδή οι σχέσεις των ανθρώπων με τη θάλασσα ή της θάλασσας ως στοιχείου πολιτισμικής τέχνης, μας απασχολεί, μεταξύ άλλων, τα τελευταία οκτώ περίπου χρόνια στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου ποικιλοτρόπως: υπό μορφήν έρευνας πεδίου, διδακτικού έργου αλλά και δημιουργίας εξ υπαρχής μίας νέας υποδομής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, της δημιουργίας του Εργαστηρίου Ενάλιας Αρχαιολογίας, του πρώτου σε πανεπιστημιακό ίδρυμα της χώρας. Στην παρούσα εργασία αναπτύσσεται εν συνεχεία μία μόνο από τις Συλλογές του Εργαστηρίου και ήδη τμήμα της επιστημονικής υπόδομής του.

Η Αρχαιολογία των Πλωτών

Ναῦς, Δρόμων, Πέρασμα ὠκυπόρων ὑγρά κέλευθα

Από την Προϊστορία έως την Παραδοσιακή Ναυπηγική των Πολιτισμών του Ελλαδικού Χώρου

Ο τίτλος επιγράφει επιτοίχια άποψη 6 τ.μ. περίπου, συνθέτοντας βασικά αρχαιολογικά δεδομένα των πολιτισμών του ελλαδικού χώρου σε δύο ημίσεα, παραπληρωματικά τμήματα: α) το τμήμα της τέχνης των πλωτών και β) αυτό της εικονογραφίας των θαλασσών, όπως σμιλούνται από διαφορετικούς πολιτισμούς σε ανάλογα θαλάσσια τοπία κατά τη διάρκεια χιλιετηρίδων. Το τμήμα των πλωτών, που διαχωρίζεται μόνο συμβατικά από το τμήμα της εικονογραφίας των θαλασσών. Ωστόσο, η εκτεταμένη θαλάσσια «χώρα» των ηπειρωτικών και των νησιωτικών πολιτισμών, η διαχρονική οπτική οικοδόμησης των αρχαιολογικών δεδομένων της συλλογής και, συγχρόνως, η επιλεκτική παρουσίαση όλων των κατηγοριών του αρχαιολογικού υλικού που την συνθέτουν, εικονογραφούν την πολυειδέα γνωρισμάτων πλωτών και πλόων, αλλά και αυτό το είδος των θαλασσών, την όψη των *υγρών κελεύθων* που χαράζουν.

Η δομή του τμήματος των «πλωτών» διέπεται από ορισμένα εμφανή και αναμενόμενα χαρακτηριστικά. Το επίκεντρο καταλαμβάνει μία σπειροειδής εκδίπλωση των γνωστών δεδομένων διαχρονικά, από το πρωϊμότερο σήμερα παράδειγμα νηός, το πήλινο ομοίωμα της 7ης χιλιετίας π.Χ. από τον Κορινό Πιερίας, έως το βασικό λεξιλόγιο της παραδοσιακής ναυπηγικής τέχνης. Στις ενδιάμεσες χιλιετηρίδες διέρχεται κανείς συστηματικά, με χρωματική και αντίστοιχη χρονολογική καθοδήγηση, όλες τις χαρακτηριστικές κατηγορίες των αρχαιολογικών τεκμηρίων, οι οποίες συγκροτούν τη ναυτική τέχνη των ελλαδικών θαλασσών διαχρονικά. Ανάλογα με την εποχή ή τα σωζόμενα ανά εποχή χαρακτηριστικά σπαράγματα παρακολουθεί κανείς ομοιώματα πλοίων διαφορετικών τύπων, αναπαραστάσεις σε βραχογραφίες, εγχαράξεις σε αγγεία, γραπτές παραστάσεις σε αγγεία, ανασκαφικά ίχνη από το κύτος ή το φορτίο ναυαγίων, άλλα δεδομένα από τους ανακτορικούς πολιτισμούς Μινωϊτών και Μυκηναίων, ιδιαιτέρως δε από την εικονογραφία της μικρογλυπτικής των σφραγίδων. Η ανακτορική τέχνη των σφραγίδων διασώζει γνωρίσματα των παλαιoανακτορικών κέντρων της Κρήτης (περίπου 1900-1700 π.Χ.), όπως για παράδειγμα την επίμονη απεικόνιση της ιστιοφορίας και, στη συνέχεια, γνωρίσματα των νεοανακτορικών

κέντρων (περίπου 1700-1450 π.Χ.), όπως ενδεικτικά τις αφηγηματικές σκηνές, συνήθως πολυπρόσωπες, δηλωτικές συμβάντων, πράξεων ή καταστάσεων. Το αφήγημα της σφραγιστικής εικονογραφίας εκτυλίσσεται σε περιβάλλον αιγιαλών και ακτών στο πολύτιμο μέταλλο της σφενδόνης χρυσών δακτυλιδιών. Ωστόσο, τα θαλάσσια θέματα της μεγάλης ζωγραφικής διαφέρουν από την αφηγηματική θεματογραφία των χρυσών δακτυλιδιών ως προς το περιεχόμενο και την έκταση που καταλαμβάνουν στην ανακτορική ζωγραφική Μινωϊτών και Μυκηναίων, εξ όσων σήμερα γνωρίζουμε, όσο και μεταξύ των διαφορετικών κέντρων του Κυκλαδικού πολιτισμού της 2ης χιλιετίας π.Χ.

Ήδη κατά τη διάρκεια των χιλιετηρίδων της προϊστορίας, ανεξαρτήτως συγκεκριμένου χρόνου ή επί μέρους πολιτισμού, δηλαδή του *τι υπάρχει, πού βρέθηκε και πότε χρονολογείται*, διακρίνεται η έτερη διάσταση του *τρόπου*: πώς, δηλαδή, υλοποιείται κάτι με τη συγκεκριμένη μορφή στη δεδομένη σύνθεση. Τρόπος είναι η έκφραση σχέσεων, τάσεων και ιδιωμάτων, όπως αυτά τα οποία ακροθιγώς νύπτουμε, η σημασία (αλλά και η ιστορικότητα) των οποίων δεν εξαντλείται στα τεχνικά χαρακτηριστικά της ναυπηγικής, παρ' ότι η δεινότητα της τέχνης αυτής προϋποτίθεται. Τρόπος, ως άλλο παράδειγμα, είναι ο εγκεντρισμός στα θεμελιώδη της ναυτικής τέχνης, όπως το στοιχείο της πρόωσης ή η υιοθέτηση του απλούστερου των πλωτών, εν μέσω περιόδων ιστιοφορίας ή και θαλασσοκρατίας, μεσούσης, δηλαδή, της ναυτικής δεινότητας και ισχύος. Τρόπος είναι η εικόνα της εορτής, τρόπος και η δοκιμασία, τρόπος και η στάση ή η κατάσταση. Ο τρόπος εκφοράς των θαλάσσιων τόπων, της ναυτικής τέχνης και των συνεκδηλώσεων της θαλάσσιας σχέσης αποτελεί διάσταση ιδιάζουσα, κυμαινόμενη και επομένως ιστορικά σημαίνουσα ως προς τη μορφή και τα ιδιάζοντα στοιχεία της σύνθεσης.

Η διάσταση του τρόπου παρακολουθείται αρχαιολογικά, μαζί φυσικά με την ιστορία των πλωτών, στα επόμενα δεδομένα που συγκροτούν την σπειροειδή έλξη της συλλογής των ιστορικών χρόνων. Από την παράθεση της αρχαιολογίας των πλωτών γεννώνται ιστορικής φύσεως ερωτήματα. Παραδείγματος χάριν: η επίγνωση της παραδιδόμενης ναυτικής τέχνης επιμαρτυρείται και μετά την καταστροφή των Μυκηναϊκών κέντρων περί το 1200 π.Χ., δηλαδή μεταξύ των όψιμων προϊστορικών χρόνων (ΥΕ ΙΙΙΓ), όπως στον Κύνο Φθιώτιδος και στην Τραγάνα Πύλου, και των πρώιμων ιστορικών χρόνων, όπως στην εικονογραφία αγγείων των

32. Άγιος Γεώργιος, π.Χ., Ζωγράφος Αναλάτου, Ιερό Προαύλιον
33. 710-700 π.Χ., Οφεία, Βασιλικός κρηττός
34. 570 π.Χ., κρηττός, Κλεψύδρα επί Εργαστηρίου, ο Θησαυρός στη Δ.
35. 16 ήσαν δού α. π.Χ., Αργοναυτική εισαγωγή
36. 530-510 π.Χ., Αττική μελανόμορφος άνδρας
37. 530-510 π.Χ., Αττική μελανόμορφος κώλη, έργο Νικολόβονος
38. Έλος δού α. π.Χ., Κόρινθος, ζεύγος μελανόμορφου κρατήρα
39. 510 π.Χ., Αττική μελανόμορφος οιασθή
40. Αρχαίοι Πυλίδος, Αμαράς

Γεωμετρικών χρόνων (8ος αι. π.Χ. κ.ε.). Γιατί, επομένως, εκπίπτει η εικονογραφία γενικά, συμπαράσύροντας και αυτήν των πλωτών, τους χρόνους της ποντοπόρου ναυτιλίας του Α' αποικισμού; Γιατί κατά τον Β' αποικισμό διεκδικεί ορατή θέση η εικονογραφία των πλωτών από τα εργαστήρια της Αττικής σε αποθέσεις χαρακτηριστικών νεκροταφείων (Κεραμεικός) και ιερών (Σούνιο), όταν οι δήμοι της Αττικής δεν συνιστούν χαρακτηριστικό παράδειγμα μητρόπολης, όπως υπήρξε η Κόρινθος, η Χαλκίδα και η Εύβοια; Γιατί συρρικνώνεται η εικονογραφία της τριήρους τον κατ' εξοχήν αιώνα της τριήρους, την επαύριον της έξαρσης των πλόων, αλλά και της συγγραφής των περίπλων, τον 6ο αι. π.Χ.; Οι Ελληνιστικοί χρόνοι θέτουν και αυτοί ερωτήματα, καθώς και οι Ρωμαϊκοί, όπως ενδεικτικά αναφέρονται εδώ, έχοντας ήδη διανύσει την απόσταση μεταξύ τριήρους και πολυήρους και τεσσαρακοντήρους. Κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους ειδικότερα εγκαθιδρύεται η πρόταση μιας άλλης στοιχειώδους μορφής στα οικουμενικά βασίλεια των επιγόνων και της ασύλληπτης τεχνικής περιπλοκής στην κατασκευή των πλωτών. Η γνώριμη μορφή του Οδυσσέα αναδύεται ως επίκεντρο της μακράς αφήγησης του Έπους, παραδίδοντας, αντί της στοιχειώδους τεχνικής, το στοιχειώδες πρόσωπο, και κυρίως τον τρόπο ή την υπόσταση του κατ' εξοχήν ήρωα-άνακτα: θαλασσινού, ανέστιου και νοσταλγού, πολυμήχανου και ένθεου. Από ρωμαϊκής πλευράς, ειδικότερα, αποδίδεται μεγαλοπρεπής η *Pax Romana*, αλλά και παιγνιώδης η εικονική εκδοχή της θάλασσας, όπως και η διθυραμβική ισχύς της, περιβάλλοντας την ηρωϊκή γυμνότητα του Τραϊανού στην κεντρική πλατεία της Ρώμης.

Οι πρώτοι μ.Χ. αιώνες, ειδικά από τον Ιουστινιανό και μετά, διασώζουν μέρος της απάντησης στο ερώτημα «πότε, πώς, από ποιους και γιατί εισήχθη νέος τρόπος στην κατασκευή του κύτους, πού ενδυναμώθηκε και πώς κατίσχυσε ο τρόπος αυτός», όπως ταυτίζεται σε ναυάγια εμπορικών, το Yasi Ada (7ος αι. μ.Χ.) και το Serçe Limani (11ος αι. μ.Χ.), και επιρρωνύεται από τα πιο πρόσφατα ευρήματα στο λιμάνι του Θεοδοσίου στην Κωνσταντινούπολη (Yeni Kari). Τα σημαντικά δεδομένα δεκάδων ναυαγίων διαφορετικών τύπων, όπως είναι οι δρόμυνες, οι ολκάδες, οι γαλέες και γενικά τύποι κατάλληλοι για πολεμικές επιχειρήσεις ή παράκτιο εμπόριο, υποδεικνύουν ότι τροποποιήσεις στην κατασκευή τους συνέβησαν στο διάστημα πολλών αιώνων (4ος/5ος-11ος αι. μ.Χ.), συμπεριλαμβάνοντας μεικτές τεχνικές κατασκευής και συνδεσμο-

λογίας. Η πλήρης αντιστροφή της διαδικασίας στην κατασκευή του κύτους (το να κτίζεται δηλαδή πρώτα ο σκελετός και ακολούθως το πέτσωμα), τελικά όχι μόνο γενικεύεται στις θάλασσες του Αιγαίου τους νεώτερους χρόνους, αλλά επιβιώνει ως βασική αρχή της παραδοσιακής ναυπηγικής σήμερα. Ωστόσο, οι χρόνοι της Ανατολικής Ρώμης διαθέτουν επί πλέον πλήθος γραπτών πηγών, ναυαγίων, λιμένων, εγκαταστάσεων και σταθμών, κυρίως όμως ένα ναυτικό κράτος με αντίστοιχη δομή, όπως τα *Θέματα*, και διοικητική ιεραρχία, όπως το *Βασιλικόν Πλώϊμον*. Η ναυτική διάσταση της αυτοκρατορίας αποτελεί μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, όσο και διδακτική, ανάγνωση της ισχύος και της κατάλυσής της, εγγράφοντας συγχρόνως τα προαπαιτούμενα του κράτους των Ενετών, μεταξύ άλλων κρατών και αυτοκρατοριών, κατά τους όψιμους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους. Το λιμάνι της Ρόδου επί παραδείγματι δεν φαίνεται να έχασε την υπερχλιετή κομβική σημασία που κατείχε, για να περιοριστούμε στις ιστορικές περιόδους, ούτε μετά την Δ' Σταυροφορία - όπως εξ άλλου έτσι απεικονίζεται.

Είναι σημαντικό να σκέφτεται κανείς ότι η ναυτική παρακαταθήκη χιλιετηρίδων έκρινε σε πολλά μέτωπα τις καμπές της ιστορίας πολλών αιώνων, είτε τον 5ο αι. π.Χ. είτε τους Ιουστινιανειούς χρόνους είτε μετά την Άλωση, τηρώντας οδούς εμπορίου αλλά και επιμαρτυρώντας δηώσεις και εξανδραποδισμούς. Ομοίως, έκρινε καμπές της ιστορίας προ της επανάστασης, καταλυτικές ναυμαχίες κατά την διάρκειά της, αλλά και μετά το πέρας της. Συμπεριλαμβάνονται ενδεικτικά αναπαραστάσεις της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (1571) και της πυρπόλησης των Ψαρών (1824) - παραδείγματα κομβικών τροπών της ιστορίας των νεωτέρων χρόνων που κρίθηκαν στη θάλασσα εξ αιτίας της ναυτικής δεινότητας ή της κατάλυσης αυτής. Η έλευση του ατμοκίνητου πλοίου τον 19ο αι. δεν άλλαξε την καθοριστική ισχύ της πολυμήχανης τέχνης, άλλοτε εις βάρος και άλλοτε προς όφελος, στην ιστορική πορεία έκτοτε.

Πέραν του τρόπου την επιστημονική συλλογή συνέχει και διατρέχει ένας δεύτερος αφανής άξονας. Θα μπορούσε μάλιστα να θεωρηθεί ο άξονας αυτός και *αναγκαίος ή απαρέγκλιτος τρόπος*, που αποδίδει κατασκευαστικά, λεξιλογικά, όσο και ποιητικά, τη σχέση μεταξύ της φύσης των θαλασσών και του χαρακτήρα των πολιτισμών του ελλαδικού χώρου κατά τη διάρκεια χιλιετιών. Συνιστά δε τον άξονα αυτόν η *ταχύτης*. Η *ώκός και ώκύπορος νηὺς* παραδίδεται ως μία από τις

παλαιότερες χαρισματικές ιδιότητες των νηών διαχρονικά: των απλούστερων νηών, των μακρών και δολιχιρέτιμων, των κοίλων ή στρογγύλων, καθώς και των πολεμικών νηών, του βυζαντινού δρόμωνα και της πολυτυπίας του, όσο και της παραδοσιακής ναυτικής τέχνης σήμερα μέσα από την αναλογία των ναυτικών γραμμών που χαρακτηρίζουν το τρεχαντήρι ή πέρασμα.

Στα πελάγη του ελλαδικού χώρου, εμφανής τρόπος, αν όχι καταφανής, είναι, επομένως, η ταχύτης. Δεν είναι απλώς ουδέτερο το λειτουργικό γνώρισμα της ταχύτητας, παρ' ότι κυρίαρχο, μετρήσιμο και κοινό σε διαφορετικούς τύπους πλωτών κατά τη διάρκεια χιλιετιών. Είναι η ταχύτης τα παρελκόμενα των σημασιών και των νοημάτων της, όπως αναδύονται στο Έπος: είναι μίγξις, εγρήγορση, πειθαρχία, πόρος, άλγος, νόστος, θάνατος, αστοχία, διάπλους, τελετή και κατάπλους, μεταξύ άλλων, προσδιορίζοντας διακριτικά γνωρίσματα των πολιτισμών αυτών μέσα από τα εικονογραφικά, λεξιλογικά και τα σωζόμενα κατασκευαστικά δεδομένα της αρχαιολογίας και τα γεγονότα της ιστορίας. Αυτά παρακολουθούνται γραμμικά και διαχρονικά μέσα από την επιλογή και την δυνατότητα άμεσης σύγκρισης 65 χαρακτηριστικών δεδομένων, τα οποία διατρέχουν τις χιλιετηρίδες από την 7η έως σήμερα. Διαχωρίζονται συγχρόνως με χρονολογική, αριθμητική και χρωματική διαβάθμιση, ενώ αναφέρονται σε ενιαία χρονολογική κλίμακα και αντίστοιχη επεξήγηση κατά αύξοντα αριθμό και χρονική περίοδο.

Στα δεξιά της σπειροειδούς διάταξης της αρχαιολογίας των πλωτών αναπτύσσεται καθέτως μία άλλη κατηγορία δεδομένων, κυρίως λεξιλογικών, σε σχέση με δύο σύστοιχα πεδία. Συμπεριλαμβάνεται πρώτα η ορολογία των τμημάτων ενός πλοίου με βάση την τυπολογία της τριήρους. Στα τμήματα αυτά συνοψίζονται και οι βασικοί όροι για τα διαφορετικά είδη ιστίων και σχοινιών. Κατά δεύτερον, συμπεριλαμβάνεται η ορολογία της κοινωνίας ενός πλοίου, των ομάδων που την συγκροτούν, της ειδικεύσης, της περιοχής ευθύνης, υποδηλώνοντας και τη θέση που οι επί μέρους ομάδες ή τα συγκεκριμένα πρόσωπα καταλαμβάνουν σε αυτό. Η αντίστοιχη παράθεση των βυζαντινών χρόνων αναφέρεται, λόγω του διαθέσιμου χώρου, ενδεικτικά. Όπως και στην ελικοειδή διάταξη των πλωτών, έτσι και σε αυτήν του πλευρικού άξονα αφιερωμένου στην κατασκευαστική ορολογία και στην ναυτική κοινωνία των πλοίων, η αναδρομή καταλήγει στην οικεία μορφή σημερινών λέξεων και κατασκευών.

Η Αρχαιολογία των Θαλασσών

Στις μελέτες της Ενάλιας Αρχαιολογίας, η θάλασσα, υπό την προφανή επίδραση των Γεωεπιστημών, προσεγγίζεται συνήθως υπό την ιδιότητά της ως στοιχείου της φύσης (*marine*) παρά μιας ειδικά διαμορφωμένης πολιτισμικής σχέσης και τέχνης (*maritime*). Ελλείπει, επομένως, η θεώρηση της θάλασσας υπό μορφή *είδους* ή *όψης*, πράγμα ατυχές, δεδομένης της εκτεταμένης και πολύπτυχης σχετικής εικονογραφίας.

Η επιστημονική Συλλογή του Εργαστηρίου συγκροτείται ως προς το σημείο αυτό παραπληρωματικά με τα εικονογραφικά και ανασκαφικά δεδομένα των πλωτών. Αποτελείται από τους πλέον χαρακτηριστικούς εικονογραφικούς τύπους με τους οποίους αποδίδεται η θάλασσα, ομοίως διαχρονικά, από τα πρωϊμότερα σωζόμενα παραδείγματα της 4ης χιλιετίας π.Χ. έως την έλευση του ατμοκίνητου πλοίου σήμερα (19ος αι.). Τα δεδομένα τα οποία επιλέξαμε κατανέμονται σε μια «στρωματογραφία» τεσσάρων βασικών χρονικών οριζώντων:

- προϊστορία
- ιστορικοί - ρωμαϊκοί χρόνοι
- βυζαντινοί χρόνοι
- από την Άλωση έως σήμερα (1453-19ος αι.).

Η στρωματογραφική διάταξη είναι χρονολογική τόσο στην κάθετη ακολουθία των χρονικών οριζώντων, όσο και στην οριζόντια διαδοχή των θεμάτων, εν συνόλω 32, δηλαδή 8 θέματα ανά χρονικό «στρωματογραφικό» ορίζοντα.

Η σημασία της αναδρομής αυτής είναι εξαιρετικά αποκαλυπτική, διότι παραθέτει κυριολεκτικά όψεις των θαλασσών πέραν του έπους και μάλιστα ανεξάρτητα από αυτό, πολύ πριν ή και πολλούς αιώνες μετά. Τα χαρακτηριστικά αυτής της εικονογραφίας είναι πλούσια και συγχρόνως θέτουν προβλήματα και ερωτήματα αναφορικά με τους χρονικούς ορίζοντες στους οποίους ανήκουν, αλλά και σε συνάρτηση με το αντίστοιχο (παραπληρωματικό) τμήμα της συλλογής των πλωτών. Αντί άλλης ανάλυσης στο πλαίσιο αυτής της παρουσίασης, θα τονίζαμε επιγραμματικά τα εξής:

- Η απεικόνιση των θαλασσών αναγνωρίζεται ήδη από τα προϊστορικά χρόνια ως συνάρτηση ενός ευρύτερου θέματος, μίας σκηνης, μίας κατάστασης ή μιας πράξης.
- Η υποδήλωση της θάλασσας ως μεμονωμένου εικονογραφικού στοιχείου απαντά σπανιότερα. Αναγνωρίζεται δε το μεμονωμένο στοιχείο ως εικονιστικό της θάλασσας, επειδή έχει προ-

υπάρξει σε έναν ευρύτερο τύπο σύνθεσης, σκηνης, κατάστασης ή πράξης, όπως οι ανωτέρω. Αυτό σημαίνει, ωστόσο, ότι ως μεμονωμένο θέμα, η απεικόνιση της θάλασσας μπορεί να μην αναγνωρίζεται με βεβαιότητα πάντοτε ως τέτοια, ενώ στην πραγματικότητα ενδέχεται να είναι. Η δυσκολία ταύτισης της εικονογραφίας του θαλάσσιου στοιχείου ως μεμονωμένου εικονιστικού θέματος δυσχεραίνει την ταύτιση της πρωϊμότερης εικονογραφίας της θάλασσας γενικά και, συνεκδοχικά, την ταύτιση των παραλλαγών και της διάρκειας υιοθέτησης συναφών εικονογραφικών τύπων και θεμάτων ανεξαρτήτως χρονικής περιόδου.

- Η εικονογραφία της θάλασσας κατά την προϊστορία αποτελεί βασική παρακαταθήκη για την κατανόηση της αντίστοιχης εικονογραφίας των ιστορικών χρόνων, αλλά και όψεων της συμβολικής των ιστορικών χρόνων.
- Κάθε περίοδος διακρίνεται συγχρόνως από ίδια διακριτικά γνωρίσματα, κυρίως θεματολογίας, σύνθεσης και υλικού κατασκευής ή απόδοσης.
- Σε συγκεκριμένες περιόδους των ιστορικών χρόνων, η εικονογραφία των θαλασσών φαίνεται ότι απουσιάζει ή τουλάχιστον ότι σπανίζει, σύμφωνα με τα δημοσιευμένα στοιχεία.
- Η εικονογραφία των πλωτών, των θαλάσσιων οργανικών ειδών και της όψης των θαλασσών

δεν συνδέονται αναγκαστικά σε κοινό πλαίσιο ενιαίας σύνθεσης ή σκηνής, πράγμα που απαντά από τους προϊστορικούς χρόνους εφεξής. Αυτό σημαίνει ότι η εικονογραφία της θάλασσας ενίοτε παραμένει αφανής, όταν υπονοείται εμμέσως, μέσω της επιλεκτικής αναπαράστασης στοιχείων της φύσης των θαλασσών (π.χ. ακτών, χλωρίδας, πανίδας) ή ακόμα και στοιχείων πολιτισμικών (πλωτών, αφηγηματικών συνθέσεων ή σκηνών).

- Πλήθος σκηνών ή αρχαιολογικών δεδομένων των ιστορικών χρόνων (προερχομένων για παράδειγμα από την ανασκαφή αρχιτεκτονημάτων ή ναυαγίων) τεκμηριώνουν ιστορική

πραγματικότητα, άλλως σχετίζονται με την απόδοση αυτής, αναπαριστώνοντας ιστορικά γεγονότα, τόπους και πρόσωπα (π.χ. ναυμαχίες, λιμένες, αυτοκράτορες κ.ά.).

Συμπέρασμα

Η παρούσα Επιστημονική Συλλογή συγκροτεί οπτικό εγχειρίδιο Ενάλιας Αρχαιολογίας των πολιτισμών του ελλαδικού χώρου, όπως μέχρι σήμερα διασώζονται μέσα από τα χαρακτηριστικά ευρήματα πλωτών, της εικονογραφίας των ακτών και των χαρακτηριστικών όψεων των θαλασσών. Παρέχει εισαγωγικό υπόβαθρο εξοικείωσης με το

συγκεκριμένο ή συναφή και ανάλογα ερευνητικά πεδία. Συγχρόνως, η δομή της Συλλογής διανοίγει την δυνατότητα πραγματικής ερευνητικής αναζήτησης.

Ο ίδιος ο *τρόπος* της Συλλογής εκδιπλώνεται στη μακρά διάρκεια του χρόνου της αρχαιολογίας και των γεγονότων της ιστορίας.

Παραπέμπει στην πολυειδέα της διεπαφής ανθρώπων και θάλασσας, αποτυπώνοντας όλες τις χαρακτηριστικές κατηγορίες που την συγκροτούν, τα χρώματα που την συνθέτουν, τα υλικά που την αποτελούν, τα είδη και τις χαρακτηριστικές μορφές που την συνιστούν.

Αναγνωρίζει την *ταχύτητα* ως λειτουργικό χαρακτηριστικό των πλωτών και, συγχρόνως, χαρισματικό γνώρισμα της πολυτυπίας των νηών διαχρονικά.

Αναγνωρίζει την συμβολική πολυσημία της *ταχύτητας*. Αφορά σε εμπειρική τέχνη κατά τη νοητική και σωματική της διάπλαση, σημαίνοντας *εγρήγορηση* ή *αστοχία* και *πλάνη*, μεταξύ πολλών άλλων σημασιών, οι οποίες, ανάλογα με τη χρονική περίοδο, επιμαρτυρούν και αυτές ναυτικά, πολιτισμικά γνώρισμα.

Διαπιστώνει ότι ο θαλάσσιος κόσμος παραπέμπει, επιλεκτικά, στην κοινή (συλλογική) εμπειρία πράξεων, σκηνών και συμβάντων. Από ένα χρονικό σημείο και εξής, η εμπειρία αυτή βεβαιώνεται, διά της αρχαιολογίας ή και ανεξαρτήτως αυτής, ταυτίζοντας τα απτά γεγονότα της ιστορίας.

Επιλογή Βασικής Βιβλιογραφίας

- Αηδόνη, Σ. et al., Ταξίδια στις Βυζαντινές Θάλασσες, Αθήνα ΥΠΠΟ (1977¹), 2002.
- Γιαννούλη, Ε., «Έργο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στη Νήσο Κεφαλληνία: Το Ερευνητικό Πρόγραμμα της Παράκτιας Ζώνης (Archaeological Shoreline Research)», *ΙΔιεθνές Πανόνιο Συνέδριο*, 30 Απριλίου - 4 Μαΐου 2014. *Πρακτικά*, 4ος τόμος. Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, Κέρκυρα, 2017: σ. 327-338.
- Γιαννούλη, Ε., «Παράκτιο Παλίμψηστο, Παράδειγμα από το Έργο του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στη Νήσο Κεφαλληνία», στο Σίμωσι, Α. (επιστ. επιμ.) *Βουτιά στα περασμένα, Η υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα, 1976-2014*, Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων, Μουσείο Ακροπόλεως, 6 Μαρτίου 2015. Επετειακός Τόμος, 2018: σ. 351-368.
- Coates, John F., *The Athenian Trireme*, New York: Cambridge University Press, 2000.
- Δαμιανίδης, Κ., *Ελληνική Παραδοσιακή Ναυπηγική*, Αθήνα, ΕΤΒΑ, 1998.
- Δημοπούλου, Ν. και Ρεθεμιωτάκης, Γ., *Το Δακτυλίδι του Μίνωα και τα Μινωικά χρυσά δακτυλίδια*, Αθήνα, ΤΑΠΑ, 2009.
- Καλτσάς, Ν. et al. (επιστ. επιμ.), *Το ναυάγιο των Αντικυθήρων*, Αθήνα, Ρ. Καπόν, 2012.
- Katzev, S., «The ancient ship of Kerynia», στο Valavanis, P. and Delivorias, A. (eds) *Beneath the Seven Seas*, London, Thames and Hudson, 2007.
- Κοσμοπούλου, Μ., «Ίκλαινα Μεσσηνίας», *Το Έργον της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 2010: σ. 24-28.
- Μαραγκού, Λ., *Αμοργός II. Οι Αρχαίοι Πύργοι*. Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 239, 2005.
- Μιχαλόπουλος, Δ. και Μιλάνος, Α., *Ελληνικά πλοία του Μεσαίωνα*, Αθήνα, Εκδόσεις Ευρώπη, 1994.
- Morrison, J. and Williams, R., *Greek oared ships*. Cambridge, CUP, 2008.
- Μπέσιος, Μ. και Αδακτύλου, Φ., «Νεολιθικός οικισμός στα "Ρεβένια" Κορινού», *ΑΕΜΘ* 18, 2004: σ. 257-366.
- Παπαθανασόπουλος, Α., *Νεολιθικά*. Αθήνα, Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή, 1981.
- Phelps, W. Lolos, Y. and Y. Vichos. (eds). *The Point Iria Wreck*. Athens, Hellenic Institute of Marine Archaeology.
- Σπαθάρη, Ε., *Αρμενίζοντας στο χρόνο. Το πλοίο στην Ελληνική τέχνη*. Αθήνα, Εκδόσεις Καπόν, 1995.
- Τελεβάντου, Χ., «Ανδρος Στρόφιλας», *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2009: σ. 56-63.
- Theodorou, G. Bassiakos, Y. Tsakalos, E. Yiannouli, E. and P. Maniatis, «The use of CT scans and 3D modeling as a powerful tool to assist fossil vertebrate taxonomy», στο Ioannides, M. Fink, E. Brumana, R. Patias, P. Doulamis, Martins, A. and M. Wallace (eds) *Digital Heritage. Progress in Cultural Heritage: Documentation, Preservation and Protection*. 7th International Conference, EuroMed 2018, Nicosia, Cyprus, October 29th - November 3rd 2018, Proceedings Part I, Lecture Notes in Computer Science Book Series - LNCS volume 11196, 2018: σ. 79-89.
- Τσουντας, Χ., «Κυκλαδικά II», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1899: σ. 73-134.
- Χουρμουζιάδης Γ., *Το Δισπηλιό Καστοριάς, ένας λιμναίος προϊστορικός οικισμός*, Θεσσαλονίκη, Κώδικας, 1996.
- Van de Moortel, A., «Middle Bronze Age boat from Mitrou, Central Greece», στο Günsenin, N. (ed.) *Between continents*, Proceedings of the twelfth symposium on Boat and Ship Archaeology, Istanbul 2009, Istanbul, Ege Yayinlari, 2012: σ. 17-26.
- Walter, H., *Ο κόσμος της Αρχαίας Αίγινας 3000-1000 π.Χ.*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 233, 2004.
- Yiannouli, E., «A.Sho.Re. 2011-2015, SE Kephallenia in the Ionian Sea: Investigating the geoarchaeology of the coastal zone», στο Photos-Jones, E., Bassiakos, Y., Filippaki, E., Hein, A., Karatasios, I. Kilikoglou, V. and E. Kouloumpi (eds) *Proceedings of the 6th Symposium of the Hellenic Society for Archaeometry*, Athens 16-18 May 2013, The Acropolis Museum. British Archaeological Reports S2780. Oxford, Archaeopress, Chapter 26, 2016: σ. 179-185.
- Yiannouli, E., *Imaging Archaeological Shoreline Research*. ITACA Innovation Technologies and Applications for Coastal Archaeological sites, End

users Conference 28-29 March 2014, Soprintendenza del Mare, Via Lungarini, 9 – 90133 Palermo, Italy. *ΕΝΑΛΙΑ* XIII, 2018: σ. 144-162.

Ηλεκτρονικές Πηγές

- Ancient trireme ships (<https://www.pinterest.com/pin/572520171361456751/>)
- Βασιλειάδη Ναυπηγείο.
- CMS:Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel (<https://www.uni-heidelberg.de/fakultaeten/philosophie/zaw/cms>)
- Inseln der Winde. Die maritime Kultur der bronzezeitlich Ägäis, Heidelberg 2011 - academia.edu
- Λιμενοσκόπιο (www.limenoscope.ntua.gr, limenoscope@itia.ntua.gr)
- NAVIS I A Data Base on Ancient Ships (<https://www2.rgzm.de/navis/home/frames.htm>)
- NAVIS II (<https://www2.rgzm.de/navis2/home/frames.htm>)
- Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος (hmmuseum.gr/)

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω το Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, διότι επιχορήγησε την έκδοση της Συλλογής υπό μορφή πινακίδων. Θερμές ευχαριστίες στην κυρία Αθηνά Ιακωβίδου και το ικανότατο επιτελείο της *Printall* για τις καλές ιδέες, τη σταθερή δεξιοτεχνία, καθώς και την κατανόηση, με την οποία υποστήριξαν το έργο αυτό.

ABSTRACT

Νηύς εύεργής πολυκλύστῳ ἐνὶ πόντῳ
A ship well-crafted in the manifold tempests at sea
A Visual Handbook of Maritime Archaeology

Evgenia Yiannouli

Associate Professor of Prehistory Archaeology
Maritime Archaeology Lab (Dir.) - Department of History, Archaeology and Cultural Resources Management
School of Humanities, University of the Peloponnese, Greece

Themes in Archaeology Magazine 2019, 3(1): 72 - 83

The Visual Handbook of Maritime Archaeology is part of the infrastructure of the Maritime Archaeology Laboratory, activated under our directorship in 2015, in the University of the Peloponnese. The *archaeomarlabs* is the first of its kind in an archaeology department in Greece. It houses collections for teaching and research purposes, a map section, an electronic d-base of relevant literature, basic diving equipment and the *Archaeological Shoreline Research Project (A.Sho.Re.)* on Kephallenia. The Visual Handbook under consideration is conceived as a comprehensive synopsis of the surviving maritime and nautical evidence in Greece, complemented by the iconography of the seas. This synthesis aims at elaborating on the content and context of maritime cultures, including the nautical arts and crafts, as developed in Greece for 9 thousand years from the 7th millennium B.C. to the 20th c. A.D.

Key words: Maritime Archaeology, nautical traditions, sea iconography, Greek Archaeology